

*Қамза А.Т¹**¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің 2- курс магистранты,
Алматы, Қазақстан Республикасы***БЕЙМӘЛІМ ҚАЗАҚ-ТҮРІК ҚАТЫНАСЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАҒДАЙЫ***Аңдатпа*

Бұл мақала Рухани жаңғыру бағдарламасы және елбасымыздың Ұлы даланың жеті қыры мақаласы аясына арналған. XVII-XVIII ғғ.соңы Осман империясы мұрағатының құжаттары негізінде ашылған қазақ –түрік қарым-қатынасына арналған баяндама. Автордың басты мақсаты Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар тарихына жаңаша көзқарас тудырып және оларға сырттан идеологиялық ықпал етуге мүмкіндік беретін архив құжаттарына талдау жасауы.Түркия, Ресей,Қазақстан елдерінің мұрағат құжаттарындағы қазақ-түрік қарым-қатынасына арналған маңызды деректерге талдау жасалған.

Автор XVII ғасырдың бірінші жартысында - XVIIIғасырдың басында Осман империясы мен Орталық Азия хандықтарының өзара қарым-қатынасы тарихына жарық түсіруге мүмкіндік беретін бұрын жарияланбаған және белгісіз құжаттарды анықтады. Баянаттар, хабарламалар, әртүрлі дипломатиялық және жеке хат алмасулар аймақтағы мұсылман мемлекеттері көшбасшыларының блоктарды құруға және өз ықпалын күшейтуге бағытталған белсенді барлау, саяси және идеологиялық қызметі туралы куәландырады. Бұрын белгісіз құжаттардың негізінде автор халықаралық тарихқа жаңаша қарауға мүмкіндік береді

Түйін сөздер: Хандықтар, империя, сұлтан, грамота, мұрағат, дипломатия.

*Kamza Ainura Talgatkyzy¹**¹ 2nd master student, Kazakh National University after named by Al-Faraby,
faculty history, archeologue and etnology***HISTORICAL STANDING OF UNKNOWN KAZAKH-TURKISH RELATIONS***Abstract*

This article is devoted to the program of Ruhani zhangyru and analysis of the article of the head of state Seven faces of the great steppe. The study is devoted to the Kazakh-Turkish relations at the turn of the XVII -XVIII centuries, revealed on the basis of documents from the archive of the Ottoman Empire. The main goal of the author is to analyze archival documents that allow forming new views on the history of inter-ethnic relations in Central Asia and exerting ideologic influence on them from the outside. The analysis of important data on the Kazakh-Turkish relations in archival documents of Turkey, Russia and Kazakhstan is carried out.

In the first half of the XVII century - the beginning of the XVIII century. the Author found previously unpublished and unknown documents that allow to cover the history of relations between the Ottoman Empire and the khanates of Central Asia. Reports, messages, and various diplomatic and personal correspondence indicate active intelligence, political, and ideological activities of the leaders of the Muslim States in the region, aimed at creating blocs and strengthening their influence. Based on previously unknown documents, the author gives a new look at international history

Keywords the Khanate, the Empire, the Sultan, letter, archive, diplomatic

Қамза Айнура Талғатқызы¹

*¹ магистрант 2 курса Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
факультет истории, археологии и этнологии*

ИСТОРИЧЕСКИЙ СТАТУС НЕИЗВЕСТНЫХ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Данная статья посвящена программе Рухани жаңғыру и анализу статье главы государства Семь граней великой степи. Исследование посвящено казахско-турецким взаимосвязям на рубеже XVII –XVIII вв, раскрытым на основе документов архива Османской империи. Главной целью автора является анализ архивных документов позволяющих формировать новые взгляды на историю международных отношений в Центральной Азии и оказывать им идеологическое воздействие извне. Проведен анализ важных данных, посвященных казахско-турецким отношениям в архивных документах Турции, России и Казахстана.

В первой половине XVII века - начале XVIII вв. Автор обнаружил ранее неопубликованные и неизвестные документы, позволяющие освещать историю взаимоотношений Османской империи и ханств Центральной Азии. Рапорты, сообщения, различные дипломатические и личные переписки свидетельствуют об активной разведывательной, политической и идеологической деятельности лидеров мусульманских государств региона, направленной на создание блоков и усиление своего влияния. На основе ранее неизвестных документов автор позволяет по-новому взглянуть на международную историю

Ключевые слова: Ханство, империя, султан, грамота, архив, дипломатия.

Қазіргі жаһандану кезеңінде, ұлт тарихының мәдениеті мен құндылықтарын білу, насихаттау әрі сақтау елді бекемдеудің тікелей кепілі. «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы болатын Елбасының тарихи сананы жаңғыртуға бағытталған ұсыныстары мемлекетіміздің нығаюына септігін тигізетініне күмәнданбаймыз. Айтылып өткен мәдени құндылықтарымыздың қоғам санасының тарихи жаңаруы үшін Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев ұсынып отырған жобалар өз орнын табуға. Оның ішінде, ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасын іске асыру еліміздің төл тарихын зерделеуге мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Түркия арақатынасының маңыздылығын айқындай отыра, тең құқықтыққа, өзара түсіністік пен құрметке негізделген және олар өте қарқынды дамып келе жатқандығын атап өту керек. Түркі әлемі ежелден Қазақстанды – күллі түркі халықтарының қасиетті қарашаңырағы ретінде мойындайды. «Түркі өркениеті: түп-тамырынан қазіргі заманға дейін» атты жобаның аясында Түркістан қаласында, тарихи мұраларымыздың негізінде түркі әлемінің орталығын – музейін ашу, өткенмен қазіргі уақыттың тығыз байланысын көрсетумен қатар, келесі ұрпақ үшін де маңызы зор болар еді.

Былтырғы жылы Астанада бауырлас халықтардың тарихынан сыр шертетін, Орта Азия хандықтары мен Османлы мемлекетінің қарым-қатынасы жайлы баяндайтын көрме ашылғаны мәлім. Көрмеге Осман империясы мен Орта Азия хандықтарының қарым-қатынасын баяндайтын 40 құжат қойылған,әсіресе құжаттардың ішіндегі тарихи маңызы зор Қазақ ханы Мұхаммед Қайып пен Осман сұлтанның хаттары кездеседі. Алайда, Осман империясы мен Орталық Азия хандықтарының арасындағы қарым-қатынастарға саяси баға беріле қойған жоқ. Ұсынылған «Архив – 2025» бағдарламасы аясында Осман империясы мен Орталық Азия хандықтарының,әсіресе Қазақ хандығымен саяси және дипломатиялық қарым-қатынастарын түрік және Ресей мұрағаттарынан зерттелінбеген құжаттарын ғылыми айналымға енгізу ең басты мақсаттардың бірі. Жалпы, бұл дегеніміз қазақ-түрік қарым-қатынастарын зерттеудің жаңа кезеңінің бастауы десек болады. Көрмеге ұсынылатын хаттар:

- Қазақ ханы Қайып Мұхаммедке жолданған сұлтанның хатының көшірмесі (1713 жылғы 21 тамыз);

- Қазақ ханы Қайып Мұхаммед жолдаған бөлек сый-сияпат тіркелген 10 дәптердің көшірмесі (1713 жылғы 21 тамыз);

-Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің елшісі Сейіт Мұхаммедқұл бей тапсырған хаттың аудармасының көшірмесі (1714 жыл 16 қаңтар);

- Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің елшісі Мұхаммед құлдың ауызша сәлемінің қағазға түсірілген нұсқасы (1714 жылғы 16 қаңтар);
- Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтен келген хаттың көшірмесі (хатта Османлы мемлекетінің шынайы досы екендері, әрдайым дұға ететіндері туралы жазылған, 1716 жылғы 14 желтоқсан);
- М. Лессардың Орта Азия саяхаты туралы «Central Asia No1» деп аталатын рапортының таныстырылымы (1883 жыл);

- Түркістан аймағының Берлинде басылған картасы (1862 жыл) тәрізді маңызды құжаттар бар.

Сондай-ақ Бұхара, Хиуа және Қоқан хандықтары мен Османлы мемлекетінің қарым-қатынастарын көрсететін басқа хаттар, маңызды деректер мен карталар бар. Осы уақытқа дейінгі анықталған материалдар Осман империясы мен Орталық Азия хандықтарының XVII ғасырдың бірінші жартысында-XVIII ғасырдың басында өзара қарым – қатынасы тарихына жарық түсіруге мүмкіндік береді. Бұл Орталық Азиядағы Халықаралық қатынастар тарихына жаңаша көз қарас тудырып және оларға сырттан идеологиялық ықпал етуге мүмкіндік береді. Зерттеушілердің көзқарасы бойынша Орталық Азия кеңістігіндегі Ресей және Британ империяларының саяси қарама-қайшылығы дәстүрлі мәселе болды. Осман империясының Орталық Азияның түркі мемлекеттері үшін тарихи, діни және саяси серіктес ретіндегі рөлі зерттелмеген. Бұл мәселеге Осман империясының сыртқы саясатын жүзеге асыру мәселелеріне арналған түрік, парсы, шағатай тілдеріндегі дереккөздердің едәуір көлемін ғылыми айналымға тарту қажеттілігі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ресей мұрағаттарының қорларында осы аймақтағы түрлі халықаралық саяси күштердің қарым-қатынас тарихына жаңаша қарауға мүмкіндік беретін көптеген материалдар сақталған. Ресей Мемлекеттік Әскери-тарихи мұрағатында (РГВИА), Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағатында (ГАРФ), Ресейдің сыртқы саясат мұрағатында (АВПР) және т.б.

Түрік мұрағаттарының қорларында Осман империясының билеушілері, саяси және діни қайраткерлері және Орталық Азия мемлекеттерінің жекелеген бодандарымен халықаралық байланыстары мен дипломатиялық қатынастар тарихы бойынша құжаттардың үлкен массиві бар. Орталық Азия мен Осман империясы мемлекеттерінің өзара қарым-қатынасын объективті және жан-жақты талдау үшін отандық тарихшыларға белгісіз Түркия Республикасы премьер-министрі кабинетінің Осман мұрағатынан алынған материалдар өте маңызды. Бұл қорларда көп жағдайда жағдайды жаңаша бағалауға мүмкіндік беретін және Орталық Азия мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастары мен олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасы тарихын деректермен толықтыратын құжаттар сақталады. Бауырлас елдердің қарым-қатынастарын айқындайтын құжат қорларына шолу жасасақ. Алайда бұл қорлар ғылыми айналымда толықтай зерттелмеген.

-A.DVN. NMH-Sadaret Divan-i Hümayün Name-i Hümayun Kısmı (диван отырыстарының ресми құжаттары, сұлтан мен визирдің жарлықтары). Бұл қорда османдық ресми тұлғалардың шетелдік елшілермен хат алмасуы, османдық дипломатиялық өкілдерге, сондай-ақ келіссөздер жүргізуге уәкілетті адамдарға берген актілері, шарттары, өкімдері бар.

-A. MKT. MHM-Sadaret Mektubi Kalemı Mühimme Evrakı Жедел және аса маңызды істер бөлімінің меңгерушісі тез шешімді талап ететін аса маңызды істерді анықтап, визирдің қарауына ұсыну, сондай-ақ аналитикалық анықтамалар дайындау қажет болды.

- Y.EE-yıldız Esas Evrakı (Сұлтан Абдул Гамид II "Йилдыз" сарайының негізгі іс қағаздарын жүргізу). Сарайда барлық мемлекеттік істерді жүргізу қажеттілігіне байланысты дипломатиялық қатынастар, сондай-ақ мемлекеттік басқару мәселелеріне арналған құжаттары бар мұрағат жасалды.

Екі ел арасындағы, сақталған деректемелерге көз жүгіртетін болсақ, Қазақ хандығы мен Осман империясы арасындағы өзара қарым-қатынас туралы А. И. Исиннің пікірінше, қазақ және Қазақ хандығы туралы алғашқы хабар Қазан үшін күрестің басталуына байланысты XVI ғасырдың 20-шы жылдарында Стамбулға түсе бастады [8]. 1551 жылдың жазында Ноғай орындағы орыс елшісі П. Тургенева Нев, Осман империясының елшісінің аясына келуі туралы Мәскеуге хабарлай отырып, сол кезде Н. Сүлеймен болған түрік сұлтанының жолдауының мәтінін өз грамотасында келтірді. Мәскеу мемлекетіне қарсы мұсылман мемлекеттерінің коалициясын құруға және қазанға қолдау көрсетуге тырысып, түрік билеушісі ноғай мырзасы Исмаилға былай деп жазды: "Казань дей қазір соғысады. Өйткені, біздің вера сенім бұсырмандық (мұсылмандық), және біз барлық бусурманды күлдіріп, қолдаймыз. Өйткені, қазір Қырымда менің патша егілді, ол сияқты жасайды. Астраханьдан маған патша сұрайды және аз сағат үшін сендерге ешкілер маған патша сұрайды. Және аз Қырым ісі Біркелкі Патшаның сендерге" [Жалғасы ежелгі ресей вивлиофики 1793, 266-267]. Бірнеше әйтпесе құжаттың соңғы үзіндісі орыс тіліне берілді. XIX ғ. тарихшы -зерттеушіде

ол былай көрінеді: "... Қырғыз-кайсақ сондай-ақ мені, патшадан сұрайды, Мен оны Қырымнан жібермекпін" (96-97).

Осы құжаттардың ішінде Қазақ ханы Мұхаммед Қайып пен Осман сұлтанның хаттары да бар. Олар 1713 жылы жазылған. Әрине, 2018 жылы Астананың 20 жылдық мерейтойына арналған көрмеге қойылған дүниелер түпнұсқа емес. Алайда қазақ үшін өте құнды, бағалы жәдігерлердің бірі екендігін ешкім жоққа шығармайды. Мәселен, көрмеге: Қайып Мұхаммед ханға Осман сұлтаны III Ахмет жолдаған хаттың көшірмесі, қазақ ханына жолдаған он бөлек сый-сияпат тіркелген дәптердің көшірмесі, Қайып Мұхаммед ханның елшісі Сейіт Мұхамметқұл мырза тапсырған хаттың аудармасы, қазақ елшісінің ауызша жеткізген сәлемінің хатқа түсірілген нұсқасы, Қайып Мұхаммед ханнан Осман сұлтанына келген хаттың көшірмелері де қойылған. Қайып ханға жазған сұлтан хатының мазмұнына келсек, хатта сыпайылық қана байқалады. *«Әділдік пен діндарлық қасиеттерін бойына сіңірген, достық пен бейбітшілік байрақтарын желбіреткен, Ислам шекараларын қорғаушы, білгір Қазақ ханы Қайып Мұхаммед ханға сәлемім мен жылы лебізімді білдіремін. Жіберілген хатыңыз таңдаулы елшіңіз Сейітқұл Бахадыр арқылы жеткізілді. Достық лебізіңізбен жазылған хатыңыз оқылды. «Көңіл деген – тізілген сарбаздар секілді бір-бірін таныған жағдайда бірігеді және араласады» хадисінде айтылғандай танысу – рухани және діни бірлесуді қажет етеді. Сіздің хатыңыз да бірлесуімізге негіз болып тұр. Ізгі мақсатпен келген елшіңіз өз мақсатын сәтті аяқтады. Елшіге еліне оралу үшін рұқсат берілді және шапан кигізілді. Қолыңыздағы хат та елші арқылы сізге жөнелтілді»* депті Осман сұлтаны III Ахмет Қайып ханға жазған хатында. Яғни, сіз-бізден арыға бармағанға ұқсайды. Бұл хатта 1713 жылдың 21 тамызына белгіленген, тарихшылардың пайымдауынша, әкелінген сыйлықтардың тізімі бар. Олардың қатарында-жылқылар мен маталар бар, шапандар, қылыштар, қасиетті Құран, Жібек кілемдер, күмістен жасалған шай жиынтықтар, кітаптар кездеседі. Осыған сүйене отырып қазақ халқының мәдениеттілігінің қаншалықты жоғары деңгейде екеніне көз жеткіземіз. Қазақ халқының талайлы тарихының қатпарлы тұстарын аша түсіп, шын мәніндегі рухани сілкініске ұйытқы болғаны ақиқат. Дегенмен, Қайып ханның Осман сұлтанымен байланыс орнатуға не итермелегені жайлы екі көзқарас туады. Біріншіден, өзара сыйластық ретінде. Екіншіден, XVII ғасырдың соңы - XVIII ғасырдың басындағы қазақ халқының басына төнген қайғы-қасірет. Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайына XVIII ғасырдың басында сыртқы қауіп күшейе түсті. Оңтүстік-батыстан орыс-казак әскерлеріне сүйенген Еділ қалмақтары, солтүстіктен Сібір казактары, башқұрттар, оңтүстіктен Орта Азия хандықтары (Бұқара, Хиуа), шығыстан жоңғарлар оңтайлы сәтті күтіп, шабуыл жасауға дайын тұрды. 1715 жылы Қайып хан Стамбулға Құрбан бек елшісі арқылы Сұлтан III Ахметке аймақтың жай-күйін баяндай келе мұсылман башқұрттардың аянышты жай-күйін, Ресейдің озбырлығы жайлы баяндап, халифа көмек берсе, басқыншыға тойтарыс бере алатынын және халифаның қандай да бір тапсырмасын орындауға дайын екенін айтады. Алайда, жауап хатында Ресеймен жасалған келісім бойынша қазақ ханына көмек бере алмайтынын және Қайып ханның өз қалауы бойынша әрекет жасауына ерікті екенін жазады. Осылайша тығырыққа тірелген тұста, бұл кездері Стамбулдан күткен көмек келмейді. Яғни, Османлы мемлекетімен тікелей байланыс жасап, елінің күңгірт тарта бастаған келешегі үшін уайыммен қараған, бейбіт өмір аңсаған қазақ халқының абыройлы хандарының бірі- Қайып хан. Осыған орай, әйгілі тарихшы З.У Тоғанның еңбегінде көрсетілгендей *«Хорезм мен Хиуаға, Башқұрт елінің оңтүстігіне әмірі жүрген, Қазан, Тобыл, Бұхара және Ташкент арасындағы сауда жолының қауіпсіздігін қамтамасыз еткен Құдіретті хан еді.»* - делінген. Төніп келген қауіпке, қол қусырып отыруға болмайтынын сезген Қайып хан 1716-1718 жылдары Ресейге елшілер жіберіп, келіссөздер жүргізіп, ұсыныстар жасайды. Одан әрісі тарихтан белгілі. Өкініштісі, елінің келешегіне алаңдап, сауатты келіссөздер жүргізген, елдің іргесін біріктіру үшін жаумен жаға жырттыққан Қайып хан жат қолында емес, тақ жолында мерт болған. Осымен Османлы мемлекетімен қазақ даласы арасындағы байланыс үзіліп қалды десек қателесеміз. Қазақ хандығы мен қазақ халқы туралы деректер Османлы мен Бұқара, Хиуа һәм Қоқан хандықтары арасында жазылған түрлі хаттарда кездеседі. Әсіресе, Патшалық Ресейдің қазақ даласындағы отарлық саясаты бұл хаттарда едәуір көрініс тапқан. Кеңестік тарихшылар еңбектерінде Ресейдің бақылау кезеңінде Ортаазиялық билеушілер мен Осман империясы қарым-қатынастары туралы бірнеше тұжырымдамалар жасалған. Атап айтқанда, XVI–XVIII ғасырларда Қазақ хандығының халықаралық қатынастар саласында Мәскеу (Орыс) мемлекеті болғанын айта аламыз. Өкінішке орай, қазақ-орыс қатынастары туралы ең ерте құжаттар біздің күнге дейін жеткен жоқ, бірақ олардың бар екендігі туралы орыс мұрағаттарының тізімдемесі куәландырады.

Қазіргі заманғы гуманитарлық зерттеулердің қажеттілігі бізден осы мәселе бойынша жалпылама жұмысты талап етеді. Айта кету керек, Қазақ хандығының басқа мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынасының даму тарихы бойынша әлі күнге дейін жалпылама жұмыстар жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Атыгаев Н. А. *О дипломатических контактах Казахского ханства с мусульманскими государствами (XVI - нач. XVIII в.)*/Н. А. Атыгаев // ҚР ҰҒА баяндамалары = Доклады НАН РК, 2015. - № 3.-С.239-243
2. Моисеев В. А. *Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.)* Алма-Ата, 1991
3. Қамбарбекова Ф. *Тарихқа қатысты тың деректер әлі де көп* // Айқын-апта. No 32 (2664), 19 ақпан, 2015 Бейсенбі.
4. *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археологической экспедицией императорской Академии наук. Т.1. 1294–1598 / Гл. ред. А.Ширинский-Шихматов. Санкт-Петербург, 1836*
5. Амангелді ҚҰРМЕТ ХАННЫҢ ХАТЫ АСТАНАҒА КЕЛДІ// Айқын-апта. No 42 (2664), 19 ақпан, 20 МАМЫР 19, 2018
6. Басин В.Я. *Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века.* – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1969. – 203 с.
7. Абен Е., Арын Е. *Первые лица государства: Политические портреты* - Алматы: Білім – 365 с.
8. *Казахстан-Турция: развитие добрых традиций.* // *Казахстанская правда.* – 2003.
9. Абусейтова М.Х. *Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия.* – Алматы, 1998. – 268 с.
10. Қамбарбекова Ф. *Тарихқа қатысты тың деректер әлі де көп* / Айқын-апта. №32 (2664), 19 ақпан, 2015 Бейсенбі. – 7 б.

List of references:

1. Atygaev N. A. *on diplomatic contacts of the Kazakh Khanate with the Muslim states (XVI - beginning. V. XVIII) / N. A. Atygaev // reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan = Doclady of the Republic of Kazakhstan, 2015. - No. 3. - pp. 239-243*
2. Moiseev V. A. *Jungarsky Khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries.)* Alma-Ata, 1991
3. Kambarbekova G. *There are still a lot of New Facts About History* // *Aikyn-weekly*. No. 32 (2664), Thursday 19 February, 2015.
4. *The Act, collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the archaeological expedition of the Imperial Academy of Sciences. Vol. 1. 1294-1598 / GL. Ed. A. Shirinsky-Shikhmatov. Saint Petersburg, 1836*
5. *a letter from AMANGELDY KURMET Khan arrived in Astana/ / Aikyn-a week. No. 42 (2664), February 19, May 20, 19, 2018*
6. Basin V. Ya. *Kazakhstan in the system of foreign policy of Russia in the first half of the XVIII century.* - Alma-Ata: Nauka Kaz SSR, 1969. - 203 P.
7. Aben E., Aryn E. *The First faces of the state: political portraits* - Almaty: Education-365 P.
8. *Kazakhstan-Turkey: development of good traditions. /"I don't know," I said.* – 2003.
9. Abuseitova M. H. *Kazakhstan and Central Asia in XV-XVII BB.: history, politics, diplomacy.* - Almaty, 1998. - 268 P.
10. Kambarbekova G. *There are still a lot of New Facts About History / Aikyn-aikyn. No. 32 (2664), Thursday, February 19, 2015. - 7 p.*